

DŽEJMS
SUZMAN

RAD:
OD KAMENOG
DOBA
DO ROBOTA

Istorija ljudskog roda
kroz prizmu posla

Prevela
Jelena Kosovac

■ Laguna ■

Naslov originala

James Suzman

A HISTORY OF HOW WE SPEND OUR TIME

Copyright: © James Suzman, 2020

Translation copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

Zašto da dozvolim krastači da *radi*
Preuzme život moj?
Zar ne mogu da pamet
iskoristim kao vîle
I oteram nasilno zver?

Filip Larkin „Krastače“

Sadržaj

Uvod: Ekonomski problem.	11
PRVI DEO U POČETKU	23
1 Živeti znači raditi.	25
2 Besposlene ruke i vredni kljunovi	44
3 Alatke i veštine	65
4 Drugi darovi vatre	94
DRUGI DEO BRIŽNA PRIRODA	117
5 „Prvobitno društvo blagostanja“	119
6 Duhovi u šumi	136
TREĆI DEO MUKOTR PAN RAD NA POLJU.	161
7 Skok sa litice	163
8 Gozbe i gladovanja	187
9 Vreme je novac	210
10 Prve mašine	231

ČETVRTI DEO	BIĆA GRADA	253
11	Blistave svetlosti	255
12	Bolest neograničene aspiracije	272
13	Vrhunski talenti	297
14	Smrt službenika	325
15	Nova bolest	350
Zaključak		367
<i>Izjave zahvalnosti</i>		371
<i>O autoru</i>		373

Ilustracije

Mužjak maskirane ptice tkalje dovršava pravljenje gnezda	50
Ašelejanska ručna sekira	69
Oprema za lov naroda Juhansi	74
Relativna veličina mozga predaka modernog čoveka	101
Rekonstruisana ogrlica od spiralno uvijene ljušturre školjki puža	127
Nezavisni centri kultivisanja biljaka	167
Rekonstrukcija natufijanskog kamenog srpa	178
Ogromni kameni „čuvar zoo-vrta“ u Gobekli Tepeu	184
Bliski istok u doba neolita	202
Štene iz Oberkasela upoznaje se sa Aibom	235
Hronološka tablica procenjenih datuma i mesta pripitomljavanja životinja	238
Skelet divljeg bivola	239
Udeo stanovnika koji su živeli u urbanim oblastima između 1500. i 2016. godine	257
Najstarija potvrda o isplati	270

Eolipil – prva parna mašina koju je napravio Heron iz Aleksandrije 50. godine nove ere	284
Promene u broju radnih sati nedeljno u Velikoj Britaniji, SAD i Francuskoj između 1870. i 2000. godine	307
Grafikon pokazuje da je realni bruto domaći proizvod po stanovniku u SAD skoro udvostručen između 1980. i 2015, ali da realni prosečni prihodi stagniraju	316
Promene u primanjima domaćinstva u SAD 1945–2015	318
Klarkov model tri sektora	342

Uvod

EKONOMSKI PROBLEM

Prvu industrijsku revoluciju iskašljali su od čađi crni dimnjaci parnih mašina u kojima se kao gorivo koristio ugalj, druga je iskočila iz električnih prekidača, a treća se pojavljuje u obliku mikroprocesora. Sada se nalazimo usred četvrte industrijske revolucije, nastale iz spoja mnoštva novih digitalnih, bioloških i fizičkih tehnologija, a za nju nam kažu da će neuporedivo brže izazvati promene od svih prethodnih. Pa ipak, niko ne zna s potpunom sigurnošću kako će se to odvijati, izuzev što znamo da će sve više poslova u fabrikama, preduzećima i domovima obavljati automatizovani sajberfizički sistemi koje pokreću algoritmi.

Neki smatraju da budućnost u kojoj je sve automatizovano najavljuje eru lagodnog života omogućenog radom robota. Drugi je pak vide kao još jedan kobni korak na putu ka kibernetskoj distopiji. Ali za većinu ljudi, ta budućnost u kojoj je sve automatizovano donosi samo jedno pitanje: šta će se dogoditi ako mi robot oduzme posao?

Za ljude čije su profesije za sada pošteđene svrstavanja u tehnološki višak, uspon robota-proždirača poslova ogleda se u prozaičnoj svakodnevicu: u robotizovanim pozdravima i opomenama automatizovanih bankomata, u kasama u supermarketima

ili u nespretnim algoritmima koji ih istovremeno usmeravaju i frustriraju dok se kreću digitalnim univerzumom.

Za stotine miliona nezaposlenih ljudi, koji jedva sastavljaju kraj s krajem u sklepanim kućercima zemalja u razvoju gde je pokretačka snaga ekonomskog rasta stalno sve veća povezanost najnovije tehnologije i kapitala – a ona stvara malo novih poslova – proces automatizacije predstavlja još veći problem i izaziva još veću zebnju. Predstavlja problem i za mnoštvo polukvalifikovanih radnika u industrijalizovanim ekonomijama kojima je štrajk jedina mogućnost da sačuvaju svoje poslove od najezde robota čija je glavna vrlina što nikada ne štrajkuju. A čak i ako sada ne izgleda tako, biće vrlo nezgodno i za ljude koji se bave nekim stručnim i visokokvalifikovanim poslovima. Pošto veštačka inteligencija sada dizajnira bolju veštačku inteligenciju nego što ljudi mogu da je osmisle, čini se da nas je sopstvena pamet prevarila da svoje fabrike, kancelarije i radna mesta pretvorimo u prebivališta đavolja i budemo besposleni i lišeni smisla u životu.

Ako je zbilja tako, onda imamo razloga za brigu. Najzad, radimo da bismo živeli i živimo da bismo radili i kadri smo da pronađemo smisao, zadovoljstvo i ponos u gotovo svakom poslu: od ritmički monotonog metenja podova do smišljanja načina da izbegnemo plaćanje poreza. Posao kojim se bavimo ujedno nas definiše. Određuje naše buduće mogućnosti, nalaže nam gde i s kim provodimo najviše vremena, utiče na naš osećaj sopstvene vrednosti, na to šta smatramo vrednostima u svom životu, usmerava naša politička opredeljenja. Do te mere da izričemo hvalospeve onima koji naporno rade, javno osuđujemo lenjost neradnika, a političari iz svih tabora kao mantru ponavljaju da je cilj njihovog programa zaposlenost svih.

U osnovi svih tih stavova jeste uverenje da smo genetski programirani za rad i da sudbinu naše vrste oblikuje jedinstveno susticanje delanja s jasnom i svesnom namerom, inteligenciju sa marljivošću, što nam je omogućilo da izgradimo društva koja su mnogo više od zbira svojih delova.

Nasuprot našoj zebnji pred budućnošću u kojoj je sve automatizovano nalazi se optimizam mnogih mislilaca i sanjara koji su još od samih početaka industrijske revolucije verovali da je automatizacija rada ključ koji će nam otvoriti vrata ekonomske utopije. Recimo, Adam Smit, otac ekonomije, koji je 1776. godine hvalio „lepotu mašina“ za koje je smatrao da će s vremenom „olakšati i smanjiti rad“^{1*} ili Oskar Vajld, koji je vek kasnije maštao o budućnosti „u kojoj će mašine obavljati sav nužan i neprijatan posao.“² Ali niko nije tako temeljno obrazlagao prednosti automatizacije rada kao najuticajniji ekonomista dvadesetog veka, Džon Majnard Kejnz. Kejnz je 1930. godine predviđao da će nas rast kapitala, uz povećanu produktivnost i tehnološki napredak, početkom dvadeset prvog veka dovesti nadomak ekonomske „obećane zemlje“ u kojoj će se lako namirivati svačije osnovne potrebe i u kojoj, samim tim, niko neće raditi više od petnaest sati nedeljno.

Prag produktivnost i rasta kapitala, koji po Kejnzovom proračunu moramo da pređemo da bismo došli do te zemlje, prešli smo pre koju deceniju. Većina nas i dalje radi isto onoliko naporno koliko su radile naše bake i deke i prababe i pradede, a naše vlade i sada su opsednute ekonomskim rastom i stvaranjem radnih mesta isto koliko su bile i u ma kom prethodnom periodu novije istorije. A još je i gore, jer se od mnogih ljudi očekuje da rade skoro deceniju duže pre odlaska u penziju nego što se radilo pre pola veka, a privatni i penzioni fondovi posrću pod teretom obaveza prema sve starijem stanovništvu. Povrh toga, i pored tehnološkog razvoja i produktivnosti kakvi do sada nisu viđeni, u nekim od ekonomski najrazvijenijih zemlja sveta, poput Japana i Južne Koreje, svake godine umre stotine ljudi zbog prekovremenog rada, a to se svakako moglo izbeći.

* Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu Lagune www.laguna.rs u odeljku RAD. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

Čini se da čovečanstvo još nije spremno da zatraži pravo na kolektivni odlazak u penziju. Da bismo razumeli zašto je to tako, moramo da razumemo i priznamo da je naš odnos prema radu mnogo zanimljiviji i složeniji nego što većina tradicionalnih ekonomista želi da to mislimo.

Kejnz je verovao i da bi dolazak do njegove ekonomski obećane zemlje bilo jedinstveno dostignuće čovečanstva jer bi značilo da smo ni manje ni više nego rešili „najvažniji problem ljudske vrste... od početaka života u svom najprimitivnijem obliku“. Najvažniji problem koji je Kejnz imao na umu klasični ekonomisti nazivali su „ekonomskim problemom“ a katkad i „problemom retkosti prirodnih resursa“. Što zapravo znači da smo mi racionalna bića osuđena na to da imamo nezajažljive želje. Ali naprosto nema dovoljno prirodnih resursa, a biće ih sve manje, koji će zadovoljiti želje svih. Ideja da su naše želje neograničene ali da su svi resursi ograničeni nalazi se u srži definicije ekonomije kao proučavanja načina na koji ljudi raspodeljuju retka sredstva da bi zadovoljili svoje potrebe i želje. Na tom uverenju se takođe temelje naša tržišta, naši finansijski i monetarni sistemi i sistemi zapošljavanja. Dakle, za ekonomiste je oskudica resursa ono što nas podstiče na rad, jer samo radom – stvaranjem, proizvodnjom i trgovanjem retkim resursima – uopšte možemo da premostimo provaliju između naših očigledno neograničenih želja i ograničenih sredstava.

Ali problem oskudice resursa pruža turobnu procenu i sliku ljudske vrste. Uporno se istrajava u ideji da je evolucija od nas stvorila sebična bića, osuđena na to da većito budu opterećena željama koje nikada ne mogu da zadovolje. No koliko god se ova pretpostavka o ljudskoj prirodi činila očitom i samoočiglednom mnogima u industrijalizovanom svetu, nekim drugim ljudima, recimo narodu Juhansi (Ju/'hoansi), „Bušmanima“ s

juga afričke pustinje Kalahari, koji su živeli kao lovci-sakupljači sve do kraja dvadesetog veka, uopšte se ne čini tačnom.

Od početka devedesetih godina prošlog veka, beležio sam njihove neretko traumatske susrete sa nemilosrdnim širenjem globalne ekonomije. Obično su to surove priče, smeštene na granici između dva suštinski različita načina života, a svaki je ukorenjen u dve posve nesaglasne društvene i ekonomske filozofije u prirodi retkih resursa. Za narod Juhansi, tržišna ekonomija i pretpostavke o ljudskoj prirodi u osnovi takve ekonomije podjednako su zapanjujuće koliko i frustrirajuće. A u tome nisu usamljeni. Druga društva koja su i krajem dvadesetog veka živela od lova i sakupljanja, od naroda Hadžabe u Istočnoj Africi do Inuita na Severnom polu, takođe su se upinjala da razaberu nekakav smisao u ekonomskom sistemu zasnovanom na pretpostavci o večitoj oskudici, večitoj retkosti prirodnih resursa, i bilo im je teško da se prilagode njegovim normama.

U vreme kada je Kejnz predstavio svoju ekonomsku utopiju, proučavanje lovačko-sakupljačkih društava bilo je jedva nešto više od slučajne, sporedne aktivnosti u disciplini koja se pomaljalo, socijalnoj antropologiji. Čak i da je želeo da sazna više o lovcima-sakupljačima, ne bi pronašao bogzna šta čime bi moglo da dovede u pitanje tadašnje preovlađujuće stanovište po kome je život u primitivnim društvima bio neprekidna borba protiv gladi. Niti bi pronašao išta što bi ga uverilo da je putovanje čovečanstva, uprkos povremenim zastojima, bilo pre svega priča o napredovanju, a da je pokretač napredovanja ljudska potreba za radom, stvaranjem, izgrađivanjem i razmenom, ubrzana našom urođenom potrebom da rešavamo ekonomski problem.

Ali mi sada znamo da lovci-sakupljači kao što su Juhansi nisu neprekidno živeli na ivici gladi. Ne, obično su bili dobro uhranjeni, živeli su duže od ljudi u većini poljoprivrednih društava, retko su radili više od petnaest sati nedeljno, a većinu vremena provodili su odmarajući se, u dokolici. Znamo i da su

lovci-sakupljači tako mogli da žive jer nisu pravili zalihe hrane, nisu marili za zgrtanje bogatstva i sticanje statusa i radili su gotovo isključivo da bi zadovoljili svoje neposredne materijalne potrebe. Dok se u okviru koncepta ekonomskog problema uporno tvrdi da smo svi osuđeni na život u čistilištu između svojih neograničenih želja i ograničenih sredstava, dotle su materijalne želje lovaca-sakupljača bile malobrojne i mogli su da ih namire uz malo truda. Njihov ekonomski život zasnivao se na pretpostavci o obilju, a ne na zabrinutosti zbog oskudice. Budući da je bilo tako, imamo valjan razlog da verujemo u sledeće: pošto su se naši preci bavili lovom i sakupljanjem više od devedeset pet procenata vremena tokom trista hiljada godina duge istorije *Homo sapiensa*, pretpostavke o ljudskoj prirodi zasnovane na konceptu oskudice i retkosti resursa i naši stavovi prema radu imaju poreklo u prelasku na bavljenje poljoprivredom.

Kada priznamo da tokom većine istorije čovečanstva naši preci nisu bili toliko zaokupljeni razmišljanjem o oskudici i retkosti resursa koliko smo mi sada, tada se i prisetimo da rad podrazumeva mnogo više od truda da rešimo ekonomski problem. Svi mi to znamo: redovno kao rad opisujemo svakakve vrste delatnosti u kojima nalazimo smisao, a koje nisu posao kojim se bavimo da bismo se izdržavali. Rad može da znači, na primer, rad na poboljšanju naših odnosa s drugima, na poboljšanju našeg tela, čak i na poboljšanju načina na koji provodimo slobodno vreme.

Kada ekonomisti definišu rad kao trud i vreme koje posvećujemo tome da namirimo svoje potrebe i želje, izostavljaju dva očigledna problema. Prvi je da obično jedino po čemu se rad razlikuje od slobodnog vremena jeste kontekst i to da li smo plaćeni da nešto radimo ili plaćamo da to radimo. Za lovce iz davnih vremena lov na jelena je bio posao, ali za mnoge lovce

iz bogatih, industrijalizovanih zemalja, to je uzbudljiv i često vrlo skup hobi. Za komercijalne umetnike crtanje je posao, ali za milione umetnika amatera crtanje je zadovoljstvo. Za lobiste je sklapanje i održavanje veza sa moćnicima širom sveta posao, a za većinu nas je negovanje prijateljstva radost. Drugi problem jeste što izuzev energije koju trošimo da sebi obezbedimo najosnovnije potrebe – hranu, vodu, vazduh, toplotu, društvo i sigurnost – malo šta važi za sve ljude kad je reč o onom što se smatra nužnim. Povrh toga, nužnost se obično tako neprimetno stapa sa željom da može biti nemoguće razlikovati ih. Otud će neki tvrditi da su kroasan i dobra kafa za doručak nužnost, dok će drugi pak smatrati da su luksuz.

Najbliže univerzalnoj definiciji „rada“ – onaj u vezi kojom bi se složili lovci-sakupljači, trgovci izvedenim hartijama od vrednosti, mali poljoprivrednici koji teškim radom izdržavaju porodice i svi ostali – jeste da je rad svesno ulaganje energije ili truda u neki zadatak da bi se ostvario određeni cilj. Još od kada su naši davni preci prvi put počeli mentalno da razvrstavaju svet oko sebe i da sistematizuju svoja iskustva pozivanjem na pojmove, reči i ideje, gotovo je izvesno da su imali nekakvu zamisao rada. Poput ljubavi, roditeljstva, muzike i oplakivanja mrtvih, tako je i rad jedna od nekoliko ideja na koje su podjednako mogli da se pozovu antropolozi i putnici i oslone se na nju kada bi se zatekli u nepoznatim zemljama. Jer gde su jezik ili zapanjujući običaji prepreka, jednostavan čin pomaganja nekome da obavi svoj posao obično će mnogo brže srušiti barijere od svakog nespretnog, smušenog pokušaja da se sporazumemo govorom. Takvim činom se izražava dobra volja i, kao i plesom ili pesmom, stvara se prisnost u zajedničkom iskustvu skladnog ostvarivanja istog cilja.

Odreći se ideje da ekonomski problem većito proganja čovečanstvo ne znači samo proširiti definiciju rada na ono što ne obuhvata jedino posao koji radimo da bismo se izdržavali. Znači na novi način sagledati naš dubok i intenzivan istorijski odnos sa

radom, od samih početaka života do naše užurbane sadašnjosti. Ujedno znači postaviti mnoga pitanja. Zašto sada radu pridajemo toliko veliki značaj, mnogo veći nego što su mu pridavali naši preci, lovci-sakupljači? Zašto smo, u eri obilja kakvog nikad pre nije bilo, i dalje toliko mnogo preokupirani retkošću resursa?

Da bismo odgovorili na ta pitanja, moramo da iskoračimo iz granica tradicionalne ekonomije i upustimo se u svet fizike, evolucione biologije i zoologije. No možda je najvažnije što odgovori iziskuju uvođenje perspektive socijalne antropologije. Samo zahvaljujući socijalnoj antropologiji koja proučava društva koja su se i u dvadesetom veku bavila lovom i sakupljanjem, moći ćemo da razumemo kamene alatke, pećinsku umetnost i slomljene kosti, jedine materijalne dokaze o tome kako su naši preci u davnoj prošlosti živeli i radili. Samo ako se obratimo pristupu socijalne antropologije počećemo da stičemo predstavu o tome kako su na naš doživljaj sveta uticali različiti poslovi koje smo obavljali. Ovaj široki pristup pruža nam iznenađujuća saznanja o pradavnim korenima nečeg što obično smatramo da je isključivo svojstveno modernom dobu i njegovim problemima. Otkriva nam, na primer, kako se u našem odnosu prema mašinama ogleda odnos između prvih zemljoradnika i konja, volova i drugih životinja koje su im služile za vuču i obavljanje raznih poslova, te kako naša zebnja pred automatizacijom rada neverovatno podseća na zebnju zbog kojih ljudi u robovlasničkim društvima noću nisu mogli da spavaju, a otkriva nam i zašto.

U mapiranju istorije našeg odnosa prema radu, najočiglednije je krenuti dvema stazama koje se presecaju.

Krećući se prvom stazom, otkrivamo priču o našem odnosu prema energiji. U svom najfundamentalnijem obliku, rad je uvek razmena energije, a sposobnost za rad jeste ono po čemu

se živa bića razlikuju od mrtve, nežive materije. Jer samo živa bića aktivno traže i koriste energiju iz sasvim konkretnih razloga – da bi živela, razvijala se i razmnožavala. Spoznajemo da mi nismo jedina vrsta koja neumereno troši energiju ili koja postaje bezvoljna, potištena i demoralisana kada je lišena smisla i kada nema šta da radi. A to pokreće mnoga druga pitanja o prirodi rada i našeg odnosa prema njemu. Da li, na primer, organizmi kao što su bakterije, biljke ili zaprežne životinje takođe rade? Ako je odgovor potvrđan, na koje se sve načine njihov rad razlikuje od rada ljudi i mašina koje ljudi prave? I šta nam to govori o načinu na koji mi radimo?

Ta staza nastaje u trenutku kada je izvor energije nekako uspeo da spoji molekule u haotičnom kretanju i oformi žive organizme. Staza se takođe neprestano i sve brže širi, jer se sam život širio površinom Zemlje i evoluirao tako da može da koristi nove izvore energije, između ostalih Sunčevu svetlost, kiseonik, meso, vatru i na kraju fosilno gorivo.

Druga staza prati evoluciono i kulturološko putovanje čovečanstva. Prve prekretnice na tom putovanju bile su grube kamene alatke, pradavna ognjišta, ukrasne perlice. Kasnije prekretnice imaju oblik moćnih mašina, gigantskih gradova, berza, industrijske poljoprivrede, država-nacija i kompleksnog, velikog sistema mašina gladnih energije. Tu je i mnoštvo nevidljivih prekretnica. To su ideje, zamisli, ambicije, nade, navike, rituali, običaji, institucije i priče – osnovni elementi od kojih nastaju kultura i istorija. Krećući se ovom stazom saznajemo kako se potreba da radimo s jasnom namerom i svešću o tome šta radimo, da naš rad ima svrhu, utoliko više razvijala ukoliko su naši preci sve uspešnije i bolje ovladavali raznim novim veštinama; razvijala do tačke da smo postali sposobni da otkrijemo radost, zadovoljstvo i smisao u delatnostima poput izgradnje piramida, kopanja rupa i žvrljanja. Saznajemo i kako su rad i veštine koje su naši davni preci sticali postepeno oblikovali njihov doživljaj sveta i interakciju s njim.